

DOI: <https://doi.org/10.51209/platform.1.9.2024.367-381>

УДК: 792 / 796.4

Денис Ігорович ШАРИКОВ,

кандидат мистецтвознавства, доцент,

Київська муніципальна академія

циркового та сценічного мистецтв,

Київ, Україна,

e-mail: d.sharikov@kmaesm.edu.ua,

ORCID: 0000-0002-3757-5559

МУЛЬТИЖАНРОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ АРТИСТІВ СЬОГОДЕННЯ ЯК ОЗНАКА УНІКАЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ЦИРКОВОГО ПРОСТОРУ

Анотація. У статті проведено аналіз творчості сучасних вітчизняних представників циркового мистецтва сьогодення різних жанрів. Дана характеристика персоналій сьогодення в різних циркових жанрах, а саме: килимного (клоун), ексцентрики, еквілібристи та жонглювання – на прикладах творчості клоуна Костянтина Герасименка; повітряного гімнаста, акробату та жонглер Олександра Амподистову; еквілібриста першами, вольтижера Віктора Ярова. Значимість цих сучасних представників вітчизняного циркового мистецтва в тому, що вони є мультижанровими артистами. Кожний із них, відпрацьовуючи власні циркові номери та демонструючи свою творчість у циркових виставах та шоу-програмах, володів декількома цирковими жанрами, що надавало їм унікальності та неповторності.

Ця тематика майже не досліджувалась у сучасній арт-критиці в циркологічній галузі. Ця тема є дуже персоніфікована. В Україні відсутні якісні системні наукові дослідження у галузі циркології, особливо сучасного стану

та творчості представників сьогодення вітчизняного циркового простору. Тематика та специфіка творчості циркових номерів у галузі вольтижної акробатики, повітряної гімнастики, еквілібристики, жонглювання та клоунади, на жаль, недостатньо висвітлена в сучасній арт-критиці, але потребує вивчення в силу унікальності та неповторності художньої творчості циркових різножанрових артистів сьогодення. Мета статті – дати характеристику та акцентувати унікальність мультижанрової творчості циркових артистів сьогодення за жанрами, на прикладах творчості Костянтина Герасименка, Олександра Амподистова, Віктора Ярова. Важливим пріоритетом у циркології є системні дослідження творчості сучасних вітчизняних циркових артистів сьогодення, особливо тих, хто працює у мультижанровому форматі, детальне вивчення специфіки їх роботи, що є важливим чинником у формуванні вітчизняного надбання та фонду унікальних і цікавих зразків у галузі циркового мистецтва за жанрами.

Ключові слова: акробатичний вольтиж, повітряна гімнастика, жонглювання, клоунада, перформативні видовища, трюкові елементи, трюкографія, циркологія, циркові артисти, циркові жанри, еквілібристика.

Вступ. У сучасній циркології тематику сучасних мультижанрових артистів цирку мало висвітлено у вітчизняній та зарубіжній критиці. Є лише певні узагальнення та фрагментарні згадки про певні циркові номери вітчизняних артистів, а також циркові програми, які стосуються саме мультижанровості. Циркологічний аналіз творчості вітчизняних артистів, специфіка їх демонстрації власних номерів на манежі та в шоу-програмах на сьогодні, на жаль, залишається майже не дослідженою та не висвітленою. А творчість цих виконавців, поряд з іншими

видатними представниками вітчизняного та світового циркового мистецтва, є «золотим фондом сценічної культури України».

Постановка проблеми. Стаття є цеглинкою у справу аналізу мультижанровості вітчизняних артистів сьогодення, що здійснено на прикладі творчості Костянтина Герасименка, Олександра Амподистова, Віктора Ярова. Важливим є детальний огляд їх творчості, власних циркових номерів, поєднання декількох жанрів у демонстрації трюкологічної частини, архітектоніка та режисура, пластика й танцювальні форми, художнє оформлення костюмів, акторська майстерність та унікальний реквізит. Усе це стає вагомим чинником у науковому дослідженні, сучасній вітчизняній циркології загалом та висвітленні циркового мистецтва України зокрема, серед циркових, перформативних і розважальних видовищ кінця ХХ та першого двадцятиріччя ХХІ ст. Також важливим є висвітлити погляд сучасних саме вітчизняних циркових артистів, виходячи з їх творчого досвіду, якому майже понад чверть століття, а саме: на естетику циркового мистецтва та видовища, циркову трюкографію, архітектоніку та режисуру циркового номеру, специфіку та унікальність реквізиту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема на сьогодні є майже не висвітленою у сучасному мистецтвознавстві. Окремі фрагментарні дані про значення мультижанровості, про роль реквізиту у цирковому шоу можна знайти у працях Х. Кері [6], М. Малихіної [2; 3], О. Пожарської [5], Д. Сигмунд [9], Кр. Стимебьєрг [10]. Переважно це стислий опис, побіжні згадки про циркові розважальні видовища.

Мета статті – висвітлити важливі чинники творчості мультижанрових циркових артистів сьогодення – Костянтина Герасименка, Олександра Амподистова,

Віктора Ярова, визначити їх художньо-образну специфіку номерів, поєднання у трюкографії різних циркових жанрів, вказати особливості та складності «циркового трюку», описати унікальність архітекτονіки та режисури циркового номеру в залежності від жанру, пластичного рішення та хореографії, сценічне оформлення костюму та авторський реквізит, а також власний погляд та думку на певні особливості сучасного вітчизняного артиста цирку та специфіку підготовки вищевказаних виконавців.

Виклад основного матеріалу. Важливо зауважити, що обрані для аналізу циркові артисти належать до видатних представників артистичної циркової спільноти сьогодення, а саме – наших співвітчизників, які працюють у різних циркових жанрах, деякі з них викладають у Київській муніципальній академії естрадного та циркового мистецтв (КМАЕЦМ). Зараз, через певні структурно-адміністративні зміни, пандемію та війну в країні, циркове мистецтво не розвивається належним чином. Причинами можна бачити як специфіку діяльності державних циркових структур, так і принципи підготовки професійних виконавців. Не створюються масові циркові номери, режисерські постановки найчастіше низького рівня, де переважає принцип вар'єте; підготовка професійних кадрів уповільнюється через небажання керівників сучасно креативно розвиватись. У статті викладено особливість художньої творчості, охарактеризовано специфіку і синтез циркових жанрів, трюкографію та режисуру, художнє оформлення і реквізит, власний погляд на циркове мистецтво вітчизняних циркових виконавців сьогодення на прикладі роботи Костянтина Герасименка, Олександра Амподистова, Віктора Ярова.

Костянтин Герасименко – старший викладач кафедри циркових жанрів факультету сценічного мистецтва КМАЕЦМ, заслужений артист України, призер

міжнародних та всеукраїнських циркових фестивалів-конкурсів, клоун (килимний), випускник КНУТКіТ ім. Івана Карпенко-Карого (2013 р. режисер цирку). Працює на кафедрі з 2022 р [1].

Артист почав свою творчу діяльність ще у юнацькі роки у професійній цирковій студії при Центрі культури і мистецтв у м. Кременчук Полтавської області, де засвоїв навички акробатики, жонгливання та еквілібристики, а також комедійних реприз. Під час гастролювання у Кременчузі циркової програми (під керівництвом Бориса Тезікова) шапіто «Бім-бом», яке знаходилось поблизу циркової студії, де займався та вдосконалював професійні циркові навички Костянтин із братом Олегом, директор Цирку-шапіто Борис Тезіков завітав до циркової студії, терміново шукаючи клоунів у зв'язку з відсутністю таких у власній програмі, яка ще тривала у місті. Програма Цирку-шапіто «Бім-бом» Бориса Тезікова на той час мала певні переваги: 13 метрів манежа, власний оркестр, атракціон зі слонами Юрія Дурова; атракціон Ольги Денисової з білими тиграми; грузинські трупи акробатики на батуті та повітряний політ; ілюзійний атракціон Ігоря Кіо. Сам Борис Тезіков – артист цирку, жонглер, син Бориса Тезікова (старшого), директора Симферопольського цирку.

Саме він звернувся до Костянтина з Олегом, які вже мали невеликий досвід килимних, відпрацьовуючи власні нескладні репризи. Хлопці з задоволенням відгукнулись на пропозицію директора Цирку-шапіто «Бім-бом». Через декілька репетицій «клоунський дует братів Герасименків», допрацював частину гастролей у Кременчузі циркової програми шапіто «Бім-бом», а також продовжив працювати у репрезентації програми у м. Полтава. Робота у складі Цирку-шапіто «Бім-бом» Бориса Тезікова була серйозним етапом вдосконалення професійної творчості як «клоунського дуету братів Герасименків» взагалі, так і

особисто для Костянтина Герасименка зокрема. Працюючи з видатними майстрами манежу, вони отримували цікаві та слушні поради про те, як гримуватись, тримати увагу глядачів, про вдалі та цікаві знахідки у клоунських репризах, що можна презентувати глядачеві, значно переробивши певні стереотипи та форми тощо.

Видатні циркові майстри, Тезіков, Кіо, Дуров і Денисова, регулярно переглядали виступи дуету братів Герасименків та надавали цінні професійні поради, користуючись своїм величезним цирковим досвідом. Вони працювали з видатними клоунами світу, тому могли підказати, як покращити виступи, зробити репризи більш цікавими та ефективно взаємодіяти з глядачами. Крім того, брати Герасименки постійно імпровізували, оскільки імпровізація особливо важлива для клоуна-килимного. Вона залежить від глядачів і конкретної ситуації. Брати Герасименки робили все, щоб на них звертали увагу ці досвідчені майстри, постійно придумували щось нове та креативили.

У 90-ті рр. ХХ ст. «клоунський дует братів Герасименків» почав працювати у ДП «Циркова компанія України», пізніше – у складі ілюзійного атракціону Ігоря Кіо у Німеччині, потім – у ДП «Національний цирк України», цирках Дніпра, Запоріжжя, Кривого Рогу, Львова, а також у цирках Британії, Китаю, Латвії, Латинської Америки, Литви, Португалії, Румунії. Самостійно Костянтин Герасименко брав участь у міжнародному цирковому фестивалі в м. Латина (Італія).

Звернемо увагу на окремі репризи клоунського дуету братів Герасименків. «Павук» – реприза достатньо відома та розповсюджена, але Костянтин та Олег дали їй свою індивідуальну трактовку. По-перше, під час роботи реприз циркового відділення килимні «зав'язували стосунки» з уніформістами, які найчастіше в певній мірі брали участь у

вибудові драматургії реприз. За словами Костянтина Герасименка, вони разом з Олегом постійно дратували глядача, жартували з уніформістів, а також брали їх на кпини; і саме в репризі «Павук» раптом уніформістам спало на думку поквитатися з хлопцями-килимними – у вигляді жарту їх полякати. Отже, Костянтин нібито грає на бутафорський гітарі, а Олег робить танцювальні чудернацькі смішні рухи, показуючи, що він «великий танцівник», один з уніформістів, користуючись вудкою, опускає перед очима Костянтина великого павука. Костянтин починає кричати, павука швидко прибирають. Вони з братом починають разом його шукати. І здається, що Костянтин злякався даремно, нічого страшного немає. Вони знов починають грати й танцювати. І тут уніформіст саджає на голову Костянтина великого павука. Коли Олег побачив це, то почав бити брата по голові: від удару в Костянтина паморочиться в голові...

Реприза «Капелюхи» (клоунада з жонгливанням) теж мала неабияке зерно інтересу. Цікавий вихід виконавців: Костянтин вибігає через вальсет, рондат три фляки, Олег виконує «складний» кульбіт, далі починають жонгливати капелюхами, перекидаючи з голови на голову. Основний трюк – кидання капелюха на голову через увесь манеж, а потім з висоти сходів через увесь манеж, заповнюючи простір глядацької зали. Олег кидає, а Костянтин ловить капелюх головою.

Реприза «Котушки» – це клоунада з еквілібристикою на ролах). Основним трюком у репризі є балансування Костянтина на п'яти катушках, а Олег робить кульбіт між його ніг під час балансування Костянтина. Обидві репризи комедійно та жартівливо обіграються достатньо креативними знахідками виконавців.

Важливо відзначити, що сучасній клоунаді цирковий виконавець-килимний (клоун) повинен досконало володіти

цирковими жанрами – акробатикою, жонглюванням, еквілібристикою, а також бути актором, танцівником, вміти відчувати глядача, миттєво орієнтуватись на місці у будь-якій ситуації, і найголовніше – постійно імпровізувати й креативити, придумувати щось нове й цікаве, як можна частіше «обкатувати» власний творчий матеріал – виступ, репризи – на глядачеві. Бо глядач буває різний, у залежності від віку, цирку, країни, міста тощо. Якщо люди сміються і розуміють клоунську репризу, знаходяться у тісному спілкуванні з виконавцем, то це і є успіх.

Олександр Амподистов – повітряний гімнаст, акробат та жонглер, сценічний оригінальник (трансформер, факір, кристал-баланс), випускник ЛДАКіМ (2015 р.), режисер масових видовищ, представник циркової династії Амподистових. Для нього обрання циркової професії відбулось практично одразу: батьки працювали та гастролювали, таким чином, професія була зумовлена з самого початку і пов'язана з цирковим мистецтвом.

Батько та мати Олександра працювали у цирковій трупі Арнаутових. Їх «родзинка» – це «Стояча рамка» (повітряний політ). Батько починав за тим самим жанром ще в трупі Зверевих. Олександр почав працювати разом з батьками з 15 років, спочатку учнем у трупі, потім – артистом цирку. Слід зауважити, що сім'я Амподистових працювала в атракціоні Емілія Кіо. Почавши професійно працювати, Олександр разом з матір'ю створив цирковий номер «Повітряна рамка (ловиторка)» – повітряний «Doct-Adagio». Складною була перша частина номеру – виконання технічної статики, далі йшла трюкова гойдальна частина, яка була цікава та здебільшого простіша. Важливо зазначити, що, на відміну від повітряного польоту, працювати Олександру було легше, але динамічний темпоритм, чітке розподілення фізичних сил та дихання було складнішим. У польоті було складніше, по-перше,

працювали без страховки; по-друге, від актора постійно залежало життя виконавця, що достатньо сильно психологічно впливало. У рамці навпаки – більше сил віднімало фізичне навантаження, важливість правильно та якісно відпрацювати трюкову частину. Тому здебільшого іноді не помічав глядача, звуків, того, що відбувалося навколо, важливим було чітко та якісно відпрацювати власний номер. Паралельно Олександр, окрім цирку, працював у приватних вар'єте (нічні клуби 1990-х рр). Він самостійно зробив сценічні номери «Діаболо», «Факір-Йог-шоу», «Трансформер».

«Діаболо» (сольним жонглюванням) Олександр зацікавився, коли батьки працювали в цирковому колективі «Цирк Ревю – атракціон велосипедів». Там працювала балетно-циркова багатожанрова трупа дівчат «ансамблеве жонглювання діаболо», «ансамблевий корд-де-парель», «ансамблеві барабани». Також важливо згадати його «Факір-Йог-шоу» (сольний показ оригінальних ілюзійних трюків та фокусів), «Трансформер» (сольна трансформація об'єкта завдяки спеціальному костюму). Працюючи вже в дуеті з дружиною Ольгою, Амподистов мав такі номери: «Статична дуетна трапеція», «Діаболо», «Steampunk douet ОАР» (повітряний жанр, статична трапеція у комедійно-національному стилі). Балетмейстер-режисер був із Харкова, Віталій Логвіненко, який, до речі, ставив «Steampunk douet ОАР» (акробатично-танцювальний дует на роликах, що чудово сприймався різним глядачем та на будь-якій сцені й манежі, циркових програм та шоу).

Дружина Олександра, Ольга Папе, – спортивна акробатка та циркова артистка, акробатка на роликах. Вона виконувала окремих сольний номер «Свіча» – ручна еквілібристика зі свічкою на п'єдесталі, що обертався.

Олександр та Ольга Амподистови працювали в різних цирках України: в Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі,

Києві, Львові, Сімферополі, Харкові, а також за кордоном – Єгипті, Іспанії, Колумбії, Кореї, Макао (Китай), Польщі, Перу, США, Чілі, Швейцарії. Також брали участь в українському телевізійному проекті «Битва талантів».

На думку Олександра, мультижанровість у цирковому мистецтві сьогодення вкрай важлива, але є певний нюанс. Він з дитинства та юності опанував базові технічні складові декількох жанрів, тому, наприклад, виконуючи «Статичну дуетну трапецію», він працював також «Діаболо» та ще підпрацьовував у вар'єте «Факір-Йог-шоу», «Трансформер». Хоча якщо якісно відпрацювати, наприклад, акробатичну пару, то опанувати та виконувати ще інший цирковий жанр достатньо складно, адже якість може бути слабкою. За його словами, сьогодні сучасний цирковий артист повинен володіти багатьма цирковими жанрами та мати в репертуарі не один цирковий номер, а два-три. Це унікальність та універсальність, що створює певну конкурентоспроможність на цирковому ринку та забезпечує запрошення від керівників сценічних та циркових компаній і шоу.

Важливо додати, що син Олександра та Ольги Амподистових, Андрій, продовжує творчу діяльність династії, працює в акробатично-танцювальному дуеті на роликах. Він закінчив фаховий коледж КМАЄЦМ, за кваліфікацією – артист жонглер, зараз опановує циркове мистецтво на факультету сценічного мистецтва КМАЄЦМ за спеціалізацією – акробатика.

Віктор Яров – еквілібрист, вольтижер («літаючі перші»), представник циркової династії Ярових-Стеценків, випускник КНУТКіТ ім. Івана Карпенко-Карого (2018 р., менеджер-керівник театральної справи). Батьки Віктора працювали в цирку, батько – інженер-конструктор в ілюзійному атракціоні, створював реквізит для фокусів, механізми та технічні складові; мати була артисткою балету

в кордебалеті. Багато циркових навичок Віктор набув ще з дитинства: заняття акробатикою, балансом, жонгливанням. З двадцяти років брав участь із батьками у сімейному номері «Люзія з дресурою кішок». Самостійно почав працювати у дуєті зі своєю дружиною Юлею Стеценко, дочки Анатолія Стеценка, керівника циркової трупи «Літаючі перші» першого українського колективу під керівництвом Володимира Шевченка.

Віктор працював з Юлією «Еквілібристику з першами», він тримав перший (перший – на голові, другий – на плечі), Юлія демонструвала трюкографію під музичний супровід на перші. Потім вони створили номер «Акробатичне фехтування» у «Steampunk стилі», режисером-хореографом був Віталій Логвіненко.

Під впливом Анатолія Стеценка Віктор відновив цирковий номер «Літаючі перші» (еквіліристика з літаючими першами, хенд-вольтиж). Віктор казав, що класична постановка відновлена під керівництвом Анатолія Стеценка. Процес відновлення був працемістким і тривалим, було зроблено безліч репетицій. У номері виконується хенд-вольтиж, першем, який перелітає з «решітки в решітку», при цьому, на перші знаходиться виконавець. У Анатолія Стеценка було задіяно 5 циркових виконавців, еквілібристів-вольтижерів: 4 хлопці та 1 дівчина. У Віктора Ярова 6 циркових виконавців, еквілібристів-вольтижерів: 5 хлопців та 1 дівчина.

Реквізит складався з кількох першів та ходуль, із якими працював Віктор у фіналі номера. Сучасна версія «Літаючі перші» була поставлена режисером-постановником Національного цирку України – Марією Ремньовою. Віктор та Юлія працювали та гастролювали українськими цирками – Запоріжжя, Київ, Львів, Харків, а також за кордоном – Іспанія, Польща, США.

Продовжувач династії Ярові-Стеценки – Діана Ярова, дочка Віктора та Юлії, циркова артистка, повітряна гімнастка на трапеції. Дівчина закінчила Фаховий коледж КМАЕЦМ, а також бакалаврат факультету сценічного мистецтва КМАЕЦМ (2020, 2022 рр.).

Висновки. Отже, підбиваючи підсумок, важливо зауважити, що для сучасного циркового артиста сьогодення вкрай важлива мультижанрове амплуа, володіння різними цирковими жанрами й техніками: стрибковою та вольтижною акробатикою, парною акробатикою, ексцентрикою; жонгливання різними предметами (кільця, булави, м'ячі); пластикою тіла та пантомімою; яскравим акторською майстерністю, евритмією і музичністю; танцювальними техніками (джаз, модерн, неокласик, контемпорарі, фольк модерн, стріт); якісно володіти технікою гриму та візажу; розуміти стилістику і манеру виконання. Також дуже важливим для артиста цирку сьогодення є мати певну індивідуальність та багато терпіння у репетиційному процесі, бо через кількість певних повторень трюкографічна композиція циркового номеру зростає у якості виконання. Важливим є демонстрація циркового номеру для глядача, бо саме глядач є головним цензором, коли дивиться циркову програму та номери виконавців.

Список використаної літератури:

1. Київська муніципальна академія естрадного та циркового мистецтв. URL: <https://kmaesm.edu.ua/>.
2. Малихіна М. Професійна циркова освіта в Україні. Культура і сучасність. 2012. №. 1. Сс. 174-179.
3. Малихіна М. Проблема створення манежного образу. Культурно-мистецькі обрії. Частина I. Київ, 2016. Сс. 57-59.

4. Обовязкова класифікаційна програма зі спортивної акробатики. Львів: ЛДУФК, 2018. 140 с.
5. Пожарська О. Зміст та функції циркового видовища. URL: <http://surl.li/xgnoqf>
6. Carrie H. Aerial Circus Training and Safety Manual Spiral-bound – Teacher's Edition. National. GB. Writers Press, 2005. 344 p.
7. Circus. URL: <http://surl.li/fdbrih>
8. Circus and Cultural Spaces ni-muenster. URL: <http://surl.li/gnlsig>
9. Siegmund D. History of Hoopnotising: 130 years of hoop juggling from the western world. Rotterdam: Codarts, 2014. 10 p.
10. Stjernebjerg Ch. K. When contrasts joined the circus: how defying & obeying gravity revitalized a suffering art form called circus. Master Thesis. Nordic Master of Dance Studies. Stockholm: Stockholm University, 2017. 80 p.

Denys I. SHARYKOV,

PhD in Arts, Associate Professor,

Kyiv Municipal Academy of Circus and Performing Arts,

Kyiv, Ukraine,

e-mail: d.sharikov@kmaecm.edu.ua,

ORCID: 0000-0002-3757-5559

**THE MULTIGENRES OF UKRAINIAN ARTISTS OF
NOWADAYS AS A FEATURE OF THE UNIQUENESS
OF THE DOMESTIC CIRCUS SPACE**

Abstract. The article provides an art analysis of the creativity of modern domestic representatives of contemporary circus art of various genres. This is a description of today's personalities in various circus genres, namely: carpet (clown), eccentrics, equilibrists and juggling – on the examples of the

work of the clown Kostyantyn Gerasimenko; aerial gymnast, acrobat and juggler Oleksandr Ampodistov; equilibrist first, vaulter Viktor Yarov. The significance of these modern representatives of domestic circus art is that they are multi-genre artists. Each of them, practicing their own circus numbers and demonstrating their creativity in circus performances and show programs, possessed several circus genres, which gave them uniqueness and inimitability.

This topic has hardly been explored in modern art criticism in the field of circology. This topic is very personalized. In Ukraine, there is a lack of high-quality systematic scientific research in the field of circus, especially the current state and creativity of representatives of the domestic circus space. The topics and specifics of the work of circus acts in the field of acrobatics, aerial gymnastics, balancing, juggling and clowning, unfortunately, are not sufficiently covered in modern art criticism, but they need to be studied due to the uniqueness and uniqueness of the artistic work of today's circus multi-genre artists. The purpose of the article is to characterize and emphasize the uniqueness of the multi-genre creativity of today's circus artists by genre, using the examples of the creativity of Kostyantyn Gerasimenko, Oleksandr Ampodistov, Viktor Yarov. An important priority in circusology is the systematic research of the creativity of modern domestic circus artists today, especially those who work in a multi-genre format, a detailed study of the specifics of their work, which is an important factor in the formation of the national heritage and the fund of unique and interesting samples in the field of circus art by genre.

Key words: acrobatic vaulting, aerial gymnastics, juggling, clowning, performative spectacles, trick elements, trickography, circus, circus artists, circus genres, equilibristics.

References:

1. Kyiv Municipal Academy of Circus and Performing Arts. URL: <https://kmaesm.edu.ua/> [in Ukrainian].
2. Malykhina, M. (2012). Profesiina tsyrkova osvita v Ukraini [Professional circus education in Ukraine]. Culture and reality, 1, 174-179 [in Ukrainian].
3. Malykhina М. (2016). Problema stvorennia manezhnoho obrazu [Проблема створення манежного образу]. Cultural and artistic horizons, 1, 57-59 [in Ukrainian].
4. Oboviazkova klasyfikatsiina prohrama zi sportyvnoi akrobatyky (2018). [Mandatory classification program for sports acrobatics]. Lviv: LDUFK [in Ukrainian].
5. Pozharska, O. Zmist ta funktsii tsyrkovoho vydovyshcha [Contents and functions of a circus spectacle]. Available at: <http://surl.li/xgnoqf> [in Ukrainian].
6. Carrie, H. (2005). Aerial Circus Training and Safety Manual Spiral-bound – Teacher's Edition. National. London: Writers Press [in English].
7. Circus. Available at: <http://surl.li/fdbri> [in English]. Circus and Cultural Spaces ni-muenster. Available at: <http://surl.li/gnlsig> [in German].
8. Siegmund, D. (2014). History of Hoopnotising: 130 years of hoop juggling from the western world. Rotterdam: Codarts [in English].
9. Stjernebjerg Ch. K. (2017). When contrasts joined the circus: how defying & obeying gravity revitalized a suffering art form called 'circus'. Master Thesis. Nordic Master of Dance Studies. Stockholm: Stockholm University [in English].